

МИКОЛА СТЕПАНЕНКО

Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка

ГУМАНІСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СПАДЩИНИ АНТОНА МАКАРЕНКА І ПРІОРИТЕТИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

Статтю присвячено аналізу методологічних засад і конструктивних підходів гуманістичної педагогіки Антона Макаренка на поліаспектному тлі сучасної педагогічної освіти. З'ясовано, зокрема, особливості концепції педагогічної майстерності вчителя-вихователя, яку понад 30 років розробляють науковці полтавської школи педагогічної майстерності.

***Ключові слова:** науковий, письменницький доробок Антона Макаренка, гуманістична педагогіка Антона Макаренка, педагогічна майстерність учителя, полтавська школа педагогічної майстерності, професійна підготовка вчителя.*

Постановка проблеми. Багаторічна напружена соціальна реформація, в умовах якої народжується нова українська суспільна і політична ідентичність, своїм об'єктивним тлом має неперервну низку більш або менш гострих, але неодмінно принципових для майбутнього нації ідейних та етичних колізій. При цьому одним з найнебезпечніших явищ моральної еволюції суспільства виступає дегуманізація соціально-культурного простору.

Оскільки традиційна роль основних гуманістичних інституцій належить церкві й освіті, суспільна свідомість інстинктивно намагається саме тут шукати шляхи виходу із кризи, що склалася. Але апелювання до морального авторитету релігійних або освітніх організацій не уможливує та обставина, що вони також не завжди дистанційовані від аномальних процесів суспільного розвою. Особливо болісно відображається на моральному самопочутті суспільства втрата гуманістичного потенціалу освіти, оскільки сфера впливу останньої присутньо домінує над впливом церкви. Крім того, саме освіта покликана контролювати основні етапи становлення людини як особистості, громадянина, майстра своєї справи тощо, а в умовах нашої держави, де за церквою ще не закріплені належні пріоритети, саме інститут освіти несе відповідальність за моральний стан суспільства.

У таких неординарних ситуаціях чи не єдиним авторитетним джерелом може служити перевірена часом культурно-освітня традиція – вітчизняна гуманістична педагогіка, представлена іменами великих просвітителів минулого. З-поміж них особливе місце належить видатному українцеві, знаному у світі педагогові, автору унікально ефективної виховної концепції, яскравому письменникові-публіцисту Антонові Макаренку. Логіка гуманістичної позиції, яку впродовж усього життя сповідував цей педагог-письменник, лаконічна і водночас ємна та навсякчасна: якомога більше вимогливості до людини, якомога більше поваги до неї.

Саме діалектика поваги, як ключової гуманістичної цінності, і вимоги до людини, як функції соціального контексту існування останньої, зумовила найважливіше завдання педагогічних пошуків Макаренка. Безсумнівно, найпосутнішим відкриттям його як видатного соціального вченого-реформатора ХХ століття є гармонізація стосунків у системі людина – соціум й унікально успішна апробація законів оптимізації цієї системи. Максимально наближене до цього й інше досягнення Макаренка – послідовне протиставлення унікальності людської особистості характерній для тогочасної навчально-виховної практики тенденції стандартизації педагогічних вимог, шаблонізації підходів до розвитку учнів, застигlosti освітніх систем тощо.

Не викликає анінайменшого сумніву те, що у вимірі гуманістичних категорій мають розглядатися не лише аспекти спадщини Антона Макаренка, пов'язані з виструктурованою ним оригінальною педагогічною концепцією, але й різнобічно представлена в творчому набуткові педагога проблематика професійної підготовки вчителя. Навіть сама послідовна актуалізація питання про формування особистості майбутнього вихователя, що звучить

своєрідним рефреном у його текстах і промовах, виступає парадигмальним критерієм гуманістичної позиції вчителя й майстра художнього слова в одній особі.

За розмаїттям і теоретичною глибиною проблематики, кількістю дослідницьких центрів, осередків, обсягами публікацій вивчення художнього слова і педагогічної справи Антона Макаренка давно вже набуло статусу й авторитету визнаної наукової галузі. Радянське макаренкознавство, пов'язане з іменами таких корифеїв, як В. Гмурман, І. Козлова, В. Колбановський, Н. Лялін, Є. Мединський, М. Павлова, своїми першопочатками сягає ще сорокових років збіглого століття. У цей час над теоретичною спадщиною видатного педагога, засадами його виховної практики сумлінно трудилася й українська макаренкознавча школа, яку гідно репрезентували М. Даденков, Ф. Науменко, М. Ніжинський, Г. Паперна та ін. Достойною спадкоємницею дослідницьких традицій, про які йдеться, виступає сучасна наука про Макаренка на пострадянському просторі, що рясніє іменами досвідчених і молодих учених. Їхні студії запроєктовані на нові інтерпретаційні підходи, нетрадиційні оцінки особи й діяльності Антона Макаренка (Л. Гриценко, Н. Дічек, С. Карпенчук, Т. Корабльова, І. Кривонос, В. Кумарін, В. Моргун, Б. Наумов, С. Невська, М. Окса, А. Фролов та ін.). Потужним західноєвропейським центром, що значно прискорив створення наукової біографії Макаренка, є заснована 1968 року лабораторія “Макаренко-реферат” Марбурзького університету, помітний слід у діяльності якої залишили Г. Хілліг, З. Вайтц та інші німецькі науковці.

Усе викладене вище дає аргументовані підстави для спроби екстраполювання методологічних засад і конструктивних підходів гуманістичної педагогіки Антона Макаренка на проблеми педагогічної освіти останніх десятиліть.

Вітчизняна система підготовки вчителя ще в радянські часи потерпала від суперечності між універсальними гуманістичними цінностями й обмеженістю авторитарної, жорстко регламентованої моделі власного функціонування. Це спричинило появу перших, здебільшого стихійних, інноваційних ініціатив, спрямованих на впотоужнення експериментально-творчого контексту професійного самоствердження майбутнього педагога у виші. Згодом несподівано успішними виявилися пошуки технологічних ідей у вельми знайомих освітянам текстах класиків вітчизняної педагогіки. І саме тут по-особливому перспективним для багатьох постав, ба навіть заяскравів специфічними дидактичними, а більше виховними барвами досвід Антона Макаренка.

Буде перебільшеним, а можливо, навіть помилковим твердження про те, що Макаренко першим із педагогів увів питання професійної майстерності вчителя у проблемну площину. Його попередниками в цій царині були Г. Сковорода, А. Дістервег, Я. Коменський, І. Песталоцці, К. Ушинський, Л. Толстой та ін. Педагогічна майстерність як предмет науки й освітньої практики вже має свою досить яскраву й насичену подіями, утяглену історію [2], але саме авторові всесвітньо відомої “Педагогічної поеми” належить пріоритет в обґрунтуванні необхідності та можливості технологізації процесу підготовки особистості до ефективної професійно-педагогічної діяльності.

Традиційно прогресивними у визначенні та формуванні професійної майстерності вчителя виступали когнітивний і діяльнісний підходи. У своєму відомому виступі перед учителями, що відбувся в Ленінграді в жовтні 1938 року, Макаренко несподівано кинув виклик педагогічним стереотипам того часу: “Вважаю, що наших педагогів у вишах, де вони вчать, треба інакше виховувати”. Надзвичайно важливим у цьому посилі є вирізнення виховання як окремого методу, а це вже – відхід від традиційної “когнітивної” парадигми підготовки педагога, наповнення її особистісною зорієнтованістю. Антон Семенович чітко конкретизував свої вимоги до професійної майстерності вчителя: “Для мене в моїй практиці <...> такі “дрібниці” стали вирішальними: а як стояти, як сидіти, як підвестися зі стільця з-за столу, як підвищити голос, як усміхнутися, як подивитися. Нас цього ніхто не навчав, а цього можна і треба навчати, і в цьому є і повинна бути велика майстерність” [3, с. 303].

Власне ставлення до питань педагогічної техніки як складника майстерності вчителя Антон Макаренко іноді представляв у гіперболізованій формі. Так, у листі до вчительки Т. Турчанінової педагог дотепно іронізує з приводу звинувачень, що він нібито нехтує педагогічною теорією: “Теорію я так високо ціную, що навіть самому страшно від того робиться. Тільки те, що у них є – це не теорія, а базікання. Коли б хто-небудь написав книгу на 300

сторінок під назвою “Технологія чистого і практичного почуття” або “Педагогічні повороти очей і брів” – це була б теорія” [4, с. 57–58].

Концептуальна ж візія Макаренком проблематики педагогічної майстерності та співвідношення майстерності й таланту чітко простежена і в таких фрагментах його виступу: “Даю вам чесне слово, я себе не вважав і аж ніяк не вважаю талановитим педагогом. Говорю вам це просто. Але я багато трудився, вважав себе і вважаю працездатним, я домагався освоєння цієї майстерності, спочатку навіть не вірив – чи є ж така майстерність... Але ж хіба ми можемо покласти на випадковий розподіл талантів? Скільки у нас таких особливо талановитих вихователів? І чому повинна страждати дитина, яка дісталася неталановитому педагогові? І чи можемо ми будувати виховання всього нашого радянського дитинства і юнацтва з огляду на талант? Ні! Варт говорити лишень про майстерність, тобто про справжнє знання виховного процесу, [про] виховне уміння. Я на досвіді переконався, що все вирішує майстерність, заснована на вмінні, на кваліфікації” [3, с. 302–303]. Як бачимо, Макаренко запропонував радикально прагматичну схему набуття майстерності педагогом, базовану головню на доступних для будь-якого вчителя засобах. Водночас він, образно кажучи, посягнув на бездосяжний авторитет такого важливого явища, як талант, чим спровокував неоднозначну реакцію своїх і наших сучасників.

На основі аналізу науково-педагогічної, літературної, публіцистичної, епістолярної спадщини Антона Макаренка дослідники вирізнили такі найпромовистіші особливості концепції педагогічної майстерності вчителя-вихователя [1, с. 188–189]:

1. Усвідомлення першорядної ролі особистості вчителя-майстра в педагогічному процесі.
2. Окреслення гуманістичної сутності професійної діяльності наставника молоді.
3. Розкриття значення педагогічної техніки й акторських умінь у структурі педагогічної майстерності.
4. Обґрунтування загальнодоступності феномену майстерності за умови належної професійної підготовки та самовдосконалення вчителя.
5. Аргументація ролі й перспектив навчальної дисципліни, спрямованої на неухильне поєднання професійних знань, методики й технології вчительської діяльності.

Постає закономірне питання: наскільки актуальними для сучасної освіти можуть виявитися сформульовані видатним педагогом ще наприкінці 30-х років минулого століття принципи підготовки вчителя? А як точніше – чи можна сприймати накреслену великим практиком соціального виховання програму професійно-педагогічної майстерності як прогностичну цінність? Досить продуктивною спробою розв’язання цієї принципової проблеми позначена історія вітчизняної вищої педагогічної освіти останнього десятиліття радянської доби.

Заради втілення макаренківської концепції професійної підготовки педагога, з упродовженням якої у практику декілька десятиліть зволікала радянська освітня система, колишній ректор Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка академік Іван Зязюн ініціював державну програму “Вчитель: школа – педвуз – школа”. У межах цієї програми розроблено науково-методичне підґрунтя дисципліни “Основи педагогічної майстерності.” Колектив створеної 1981 року кафедри педагогічної майстерності, очолюваної справжнім ентузіастом педагогічної справи доцентом Ніною Тарасевич, незабаром підготував і відповідний підручник, що на сьогодні витримав уже п’ять видань, географія яких широка: Київ, Москва, Варшава.

Варто зауважити, що ініціативу полтавських науковців підтримали багато педагогічних інститутів колишнього Радянського Союзу, заснувавши кафедри педагогічної майстерності. Творчі викладачі пропонували авторські програми, готували навчальні посібники, урізноманітнювали форми аудиторної й позааудиторної роботи з майбутніми педагогами. Отже, намагання поглянути на проблему професіоналізму вчителя очима Макаренка стимулювало широкий і надзвичайно цікавий науковий експеримент, учасниками якого люб’язно ставали сотні освітян і студентів.

Гуманістичний підхід до проблеми професійної підготовки майбутнього вчителя, що став одним із засадничих положень полтавської школи педагогічної майстерності, на від-

міну від уже згадуваних, утрадиційнених когнітивного і діяльнісного підходів, вияскравлює пріоритетне значення особистісного чинника. На думку полтавських науковців, педагогічна майстерність не обмежена тільки інтелектуальною готовністю особистості до вчительської праці та характерологічною ознакою діяльності педагога. Ця діяльність – аж занадмір складне явище, що являє собою комплекс властивостей особистості, яка забезпечує самоорганізацію високого рівня професіоналізму на рефлексивній основі. Усі ж ці властивості умовно розподілено на чотири базові блоки: гуманістична спрямованість, професійна компетентність, педагогічні здібності й педагогічна техніка [5, с. 30–35].

За понад 30 років експериментальної діяльності з опертям на вагомні аргументи сформовано новий напрямок психолого-педагогічних досліджень, засновано потужну наукову школу, створено навчально-методичний комплекс у вигляді вже згаданого підручника, декількох оригінальних посібників для студентів, як-от: “Словник термінології з педагогічної майстерності” (1995), “Педагогічна майстерність: тексти” (2001, 2004, 2006), “Педагогічна майстерність: хрестоматія” (2006, 2008), “Педагогічна майстерність: тести” (1996, 1998). Поряд з цим побачила світ низка методичних рекомендацій стосовно організації лабораторних занять із базової дисципліни, керівництва практикою, проведення профорієнтаційної роботи серед старшокласників, викладання контекстних спецкурсів тощо.

Треба наголосити, що в процесі напруженої діяльності полтавської школи педагогічної майстерності емпіричним шляхом виявлено й деякі приховані практичні аспекти формування професійної компетентності вчителя, що підтвердили, ба навіть розширили й опредметнили сутнісні абриси вихідної макаренківської ідеї.

Незважаючи на досягнення, слід, однак, визнати, що досвід Макаренка й натеper висуває принципові вимоги до реформування численних програм підготовки вчителя. Спробуємо схарактеризувати бодай у загальних контурах деякі із перспективних напрямів удосконалення процесу професіоналізації студентів педагогічних навчальних закладів у контексті макаренківської концепції.

Основним завданням колись і нині є формування у студентів здатності створення й керівництва таким дитячим колективом, який був би не лише ефективним інструментом педагогічного впливу, але й забезпечував би оптимальні умови для самоактуалізації кожному учневі. Реальність такого соціального інституту, його життєздатність і доцільність як форми педагогічного середовища доведена історією виховних закладів, очільником яких був Макаренко – Полтавської – Харківської трудової колонії імені Максима Горького і Трудової комуни імені Ф. Е. Дзержинського. Спираючись на досвід видатного педагога, маємо, проте, визнати його відносну обмеженість системою інтернатних закладів; що ж до можливості його апробації в умовах загальноосвітньої школи, то тут варто брати на озброєння лише теоретичні поради Макаренка. Відомо, що експертизу своїх педагогічних принципів він не встиг перенести на широкий освітній простір, хоч і дуже прагнув цього.

Наступною необхідною новацією процесу професійної підготовки учителя, є, на наше глибоке переконання, розвиток у студентів спеціального комплексу практичних умінь, пов'язаних із готовністю здійснювати взаємодію з учнями в площині так званої “оптимістичної гіпотези”. “Проектування найкращого в людині”, організацію та вдосконалення її особистісної, громадської і професійної перспективи Макаренко вважав одним із пріоритетних і найвідповідальніших завдань вихователя, тому і становлення відповідних особистісних якостей у майбутніх педагогів має забезпечуватися достатньо надійним методичним інструментарієм.

Формування людинознавчої компетентності майбутнього вчителя має виступати ще одним вагомим доважком до традиційної схеми підготовки педагогів у вишах, що виразно потверджує такий фрагмент із творів Макаренка: “Можна й потрібно розвивати зір, просто фізичний зір. Це необхідно для вихователя. Потрібно уміти читати на людському обличчі, на обличчі дитини, і це читання може бути навіть описане в спеціальному курсі. Нічого хитрого, нічого містичного немає в тому, аби по обличчю дізнаватися про деякі ознаки душевних рухів” [3, с. 345]. Такі популярні сьогодні практико-психологічні напрями, як соціальна перцепція, невербальна поведінка, візуальна психодіагностика, проксемика, давно вже претендують на гідне місце у структурі психолого-педагогічної підготовки вчителя. Принаймні

зміст цих галузей науки прагматично налаштовані студенти воліють пізнати так само, як і теоретичний курс загальної педагогіки.

Усе проаналізоване в пропонованому дослідженні аж ніяк не вичерпує перспективи пошуків і прагматизації в розлоному змісті педагогічної освіти плідних ідей видатного українського педагога. Наведені міркування (на жаль, неповно систематизовані з об'єктивних причин) дають підстави припустити, що аксіологічні та процесуальні аспекти педагогіки Антона Макаренка – форми реалізації його гуманістичного світобачення – являють собою конструктивний, але недостатньо реалізований у практиці сучасної педагогічної освіти потенціал для розв'язання засадничих питань професійної підготовки майбутнього вчителя. Найважливіший висновок полягає в тому, що система формування особистості в педагогічному навчальному закладі має орієнтуватися на позачасові гуманістичні, людиноцентричні цінності, непідвладні мінливій ідеологічній, політичній або економічній кон'юнктурі. Ми поки що не вийшли на цей формат діяльності, а лише наблизилися до нього, отож перед нами ще багато роботи, причому і для науковців, і для тих, хто щодня заходить до класу, виховує майбутню зміну й несе їй знання. Мірилом цінності на такому пізнавально-освітньому шляху є Антон Макаренко зі своїм гідним подиву науковим і письменницьким набутком.

Список використаних джерел

1. Король Л. Л. *Ідей А. С. Макаренка як концептуальна основа формування педагогічної майстерності майбутнього вчителя (з досвіду Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка 70–80 рр. XX ст.)* / Л. Л. Король // *Витоки педагогічної майстерності: зб. наук. праць Полтавського держ. пед. ун-ту імені В. Г. Короленка*. – Вип. 5. – Полтава, 2008. – С. 187–191.
2. Лаврінченко О. А. *Історія педагогічної майстерності: навчальний посібник для студентів педагогічних ВНЗ, аспірантів, учителів* / Олександр Андрійович Лаврінченко. – К. : Богданова А. М., 2009. – 328 с.
3. Макаренко А. С. *Публичные выступления (1936 – 1939 гг.)* / А. С. Макаренко ; аутентичное издание; сост., автор коммент. Гётц Хиллиг. – Елец : ЕГУ имени И. А. Бунина, 2012. – 502 с.
4. "Макаренко – педагог, а не писатель!": переписка А. С. Макаренко с двумя читательницами (1938 – 1939 гг.) / сост. : Гётц Хиллиг, Светлана Невская. – Марбург, 1995. – 76 с. – (*Opuscula Makarenkiana* Nr 15).
5. *Педагогічна майстерність : підручник* / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін. ; за ред. І. А. Зязюна. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К. : Вища шк., 2004. – 422 с.

Стаття надійшла до редакції 28.02.2013 р.

Н. Степаненко

Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка

ГУМАНИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ НАСЛЕДИЯ АНТОНА МАКАРЕНКО И ПРИОРИТЕТЫ ОТЕЧЕСТВЕННОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Статья посвящена анализу методологических основ и конструктивных подходов гуманистической педагогики Антона Макаренко на полиаспектном фоне современного педагогического образования. Охарактеризованы, в частности, особенности концепции педагогического мастерства учителя-воспитателя, которую более 30 лет разрабатывают ученые полтавской школы педагогического мастерства.

Ключевые слова: научное, писательское наследие Антона Макаренко, гуманистическая педагогика Антона Макаренко, педагогическое мастерство учителя, полтавская школа педагогического мастерства, профессиональная подготовка учителя.

M. Stepanenko

Poltava National Pedagogical University named after V. Korolenko, Ukraine

HUMANISTIC POTENTIAL OF ANTON MAKARENKO'S HERITAGE AND PRIORITIES OF NATIVE TEACHER EDUCATION POLICY

The article is devoted to the methodological principles and constructive approaches of humanistic pedagogical reflections by Anton Makarenko on the multi aspect background of contemporary teacher education. The article reveals the peculiarities of the concept of pedagogical techniques in particular for a mentor-teacher, which have been developed by scientists of Poltava school of teaching techniques over 30 years.

Keywords: academic, Anton Makarenko's writer contribution, Anton Makarenko humanistic pedagogy, pedagogical techniques of a teacher, Poltava school of teaching techniques, teacher training education.